ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 25 • Sayı / Issue: 2 • Aralık/ December 2025 • 289-310
e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1755940

EBÛ HANÎFE'NİN CERH VE TA'DÎL İLMİYLE İLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the Interest of Abu Hanīfa in the Science of Jarh and Ta'dīl

Serkan ÇELİKAN

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Science, Adana, Türkiye
serkancelikan@hotmail.com https://orcid.org/0000-0001-6469-9533

Makale Bilgisi/Article Information
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/ Received: 02.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 10.12.2025
Yayın Tarihi/Published: 31.12.2025
İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Serkan Çelikan)
Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

EBÛ HANÎFE'NİN CERH VE TA'DÎL İLMİYLE İLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the Interest of Abu Hanīfa in the Science of Jarh and Ta'dīl

Öz

Hadislerin güvenilirliğini belirlemek hadis tarihinin ilk dönemlerinden itibaren dinî bir çaba olarak varlığını sürdürmüştür. Bu süreç cerh ve ta'dîl ilminin doğmasıyla ve alanda uzman âlimlerin yetişmesiyle devam etmiştir. Söz konusu ilimde Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi bilginler öne çıkar. Bazı müellifler Ebû Hanîfe'yi de cerh ve ta'dîl âlimi olarak gösterirler. Kendisinin bazı râvîler hakkında yaptığı değerlendirmeler bir ricâl tenkitçisi olduğu kanaatini doğrulamaktadır. Ne var ki değerlendirdikleri râvîlerin sayısı bakımından cerh ve ta'dîl âlimleri hakkında yapılan tasnife göre onun söz konusu ilimde önemli bir düzeyde olmadığı görülmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, devrinin bazı ilim adamları ve râvîleri hakkında yaptığı sınırlı sayıdaki değerlendirmenin büyük kısmının bir hadis râvîsini, rivayet ehliyeti bakımından tahlil etme gayretiyle değil, bunların fıkhî kabiliyetleri veya itikâdî görüşleri çerçevesinde yapılan değerlendirmeler olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan Ebû Hanîfe'nin az sayıdaki değerlendirmesinin, olumlu olup olmamaları noktasında ricâl âlimlerinin değerlendirmeleriyle büyük oranda örtüştüğü görülür. Bu da onun râvî tenkidindeki dengeli tutumunu göstermektedir.

Anahtar Kelimler: Hadis, Cerh ve Ta'dîl, Ebû Hanîfe, Râvî, Tenkit.

Abstract

From the earliest periods of hadith history, determining the authenticity of hadiths has been a continuous religious endeavor. This process continued with the emergence of the science of jarḥ wa-taʿdīl and the training of specialized scholars. In this discipline, scholars such as Yahyā ibn Maʿīn and Aḥmad ibn Ḥanbal stand out. Some authors also present Abū Ḥanīfa as a scholar of jarḥ wa-taʿdīl. His evaluations of some narrators confirm the opinion that he was a critic of the narrators. However, in terms of the number of narrators they evaluated, it is evident that he did not reach a significant level in this science, according to the classification made by scholars of criticism and evaluation. In addition, it is understood that most of the limited number of assessments that Abū Ḥanīfa made about some scholars and narrators of his time were not made with the effort of analyzing a hadith narrator in terms of his qualifications for narration, but rather within the framework of their jurisprudential abilities or theological views. On the other hand, it can be seen that the few evaluations of Abū Ḥanīfa largely coincide with the evaluations of the scholars of rijal, in terms of whether they are positive or not. This demonstrates his balanced approach to criticizing the narrators.

Keywords: Hadith, al-Jarh wa't-ta'deel, Abū Ḥanīfa, Narrator, Critique.

GİRİŞ

Hadis ilimlerinin en önemlilerinden birinin ricâl tenkidi -cerh ve ta'dîl- ilmi olduğu söylenebilir. Zira erken dönemlerden itibaren hadislerin güvenilirliği problemi isnâdları temel ölçüt sayan bir yaklaşımla çözülmeye çalışılmıştır ki bu normal bir tutumdur. Nitekim isnâdlar; sözün, kaynağına aidiyetini tespitte maddî/somut kanıtlar olup her bir râvîyi teşhis etmek ve dinî ve ahlakî olgunluk anlamındaki adalet ve hadisleri hafızada veya yazılı belgelerde koruyabilme yeteneği anlamındaki zabt nitelikleri bakımından incelemek büyük oranda mümkündür. Bu çaba sonucunda râvîlerin güvenilir olduğu ve her birinin diğerinden doğrudan (muttasıl) naklettikleri tespit edilirse haberi kabul etmek tabiî olmaktadır. Esasen günlük yaşantıda ve beşerî faaliyetlerin tamamında güven temel tutum olduğu için bunun aksini düşünmek ve uygulamak da kolay olmasa gerektir. İsnâd tenkidinin yanında muhteva/içerik tenkidi de[1] hadislerin sıhhatini tespitte temel yöntemlerden olup ilk dönemlerden itibaren uygulanmıştır.[2] Fakat bu yöntemin göreceliliğini büyük oranda koruyor olması bakımından isnâd merkezli yönteme göre daha düşük bir güven düzeyine sahip olduğu söylenebilir. Nitekim hadislerin; Kur'ân'a, sünnete, akla, bilimsel verilere vb. arz edilmesi ve bunlarla uygunluğuna göre kabulü veya reddi öznel değerlendirmelere büyük oranda açık bir yöntemdir. Esasen râvîler hakkındaki kanaatlerin de kimi zaman farklılık arz ettiği görülmekle birlikte isnâd analizinin daha nesnel bir yöntem olduğu düşünülebilir.

Rivayet ilimlerinin ilk dönemlerinden itibaren hadislerin güvenilirliğini belirlemek dinî hassasiyetten beslenen bir çaba olarak varlığını sürdürmüştür. Bu sürecin devamında cerh ve ta'dîl ilmi doğmuş ve bu sahada uzman birçok âlim yetişmiştir. Haklarında "nâkıd" vb. isimler kullanılan[3] bu âlimler söz konusu ilim dalına has bazı özel terimler vasıtasıyla hadis râvilerini güvenilir olup olmamaları bakımından tasnif etmişlerdir. Fakat her ilim dalında olduğu gibi bu ilim dalında da âlimlerin aynı düzeyde mahir olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim uzmanlık düzeyi ve değerlendirdiği râvî sayısı bakımından meslektaşlarını geçen bazı muhaddisler vardır. Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) bunlardan ilk akla gelenlerdir. Bu âlimlerin hemen hemen bütün râvîlerle ilgili değerlendirme yaptıkları görülür. Fakat bazı münekkit muhaddisler de vardır ki oldukça sınırlı sayıda râvî hakkında değerlendirme yapmışlardır. Bunlara da Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) ve İmam Şâfiî (öl. 204/820) gibi âlimler örnek verilebilir.

Bazı müelliflerin cerh ve ta'dîl ilminin temsilcilerinden biri olarak kabul ettiği âlimlerden biri de Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'tir. Ebû Hanîfe esasen fıkıh ilmindeki uzmanlığıyla meşhur olmakla birlikte yaşadığı dönemin ilim geleneğinden kaynaklı olarak hadis ilmiyle de iç içe olmuştur. Bu bakımdan söz konusu ilgi tabiî sayılmalıdır. Onun ricâl tenkidi ilmiyle alakası belirlenebildiği kadarıyla en erken Zehebî (öl. 748/1348) tarafından dile getirilmiştir. Nitekim o, *Zikru men yuʿtemedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-taʿdîl* (Cerh ve Taʿdîl Konusunda Sözüne Güvenilebilecek Kimselerin Zikri) isimli eserinde Ebû Hanîfe'ye yer vermiştir.[4] Abdülkâdir el-Kureşî'nin (öl. 775/1373) yaptığı şu değerlendirme de bu ilgiden bahseder:

"Bil ki İmam Ebû Hanîfe'nin cerh ve ta'dîl konusundaki görüşleri kabul edilmiştir ve bu ilmin uzmanları onun görüşlerini alıp bunlarla amel etmişlerdir. Tıpkı İmam Ahmed b. Hanbel, Buhârî (öl. 256/870)[5], Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî (öl. 234/848-49) ve bu ilmin uzmanı diğer

---

[1] Bu yöntem hakkında genellikle "metin tenkidi" ismi kullanılmakla birlikte "muhteva tenkidi" isminin yapılan faaliyeti daha doğru tanımladığı belirtilmiştir. Bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 306-315.

[2] İçerik tenkidinin ilk dönemlerde de yapıldığını gösteren çalışmalar için bk. Nasseruddīn Mazharî, "Cerh ve Taʿdîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160; Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250; Polat, *Metin Tenkidi*, 294; Mahmut Gurbet, *Hadiste Sağlam Nüsha Oluşturma Çalışmaları*, Ankara: Mânâ Yayınları, 2019), 75, 77.

[3] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1953), 1/2.

[4] Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Zikru men yuʿtemedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-taʿdîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1980), 175.

[5] Çeviri metinler içindeki ölüm tarihleri makalenin yazarı tarafından eklenmiştir.

birçok âlimin görüşlerini alıp uyguladıkları gibi. Bu onun büyüklüğünün, şanının, ilminin genişliğinin ve üstünlüğünün kanıtıdır."[6]

Ebû Hanîfe, Sehâvî (öl. 902/1497) tarafından da hadis râvîleri hakkında değerlendirme yapan kimseler arasında zikredilmiştir.[7] Onun ricâl bilgisi hakkında fikir veren bir ifade ise çağdaşı Hammâd b. Zeyd'e (öl. 179/795) aittir. Buna göre Hammâd, Amr b. Dînâr'ın (öl. 126/744) künyesinin Ebû Muhammed olduğunu Ebû Hanîfe sayesinde öğrendiklerini belirtmiştir. Şöyle ki onlar Mescid-i Harâm'da iken Ebû Hanîfe de Amr b. Dînâr ile birlikte orada bulunmaktadır. Bunlar Ebû Hanîfe'ye hitaben "Onunla konuş da bize hadis rivayet etsin." derler. Ebû Hanîfe de Amr'a hitaben "Ey Ebû Muhammed! Onlara hadis rivayet et." der, "Ey Amr!" demez.[8]

Ebû Hanife'nin ricâl tenkidi ilmi ile ilişkisini bir araştırma konusu olarak seçmemizin temel nedeni mezkûr yaklaşımların doğruluk payını tespit etme arzusudur. Bu konuda daha önce Muhammed Abdürreşîd en-Nuʿmânî tarafından yapılan ve Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğini çok yönlü olarak inceleyen *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs* isimli çalışmada onun bazı râvîler hakkında yapmış olduğu değerlendirmelere yer verilmiş[9] olmakla birlikte bu râvîlerin sayısı oldukça sınırlı tutulmuştur. Çalışmamız ise konuyu hem daha geniş bir çerçevede hem de müstakil olarak ele almaktadır ki bu bakımından literatürdeki bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir. Bu kapsamda mümkün olduğunca geniş bir tarama yaparak Ebû Hanîfe'nin, hakkında değerlendirme yaptığı râvîler belirlenmeye ve değerlendirdiği râvî sayısı üzerinden bu ilim dalı içerisindeki düzeyi saptanmaya çalışılacaktır. Yine râvîler hakkındaki olumlu veya olumsuz kanaatleri diğer ricâl âlimlerinin aynı râvîler hakkındaki kanaatleriyle karşılaştırılarak onun tenkit tarzının belirlenmesi de hedeflenmektedir. Bu noktada Zehebî'nin tasnifini esas alacağımız ifade edilmelidir. Buna göre Zehebî ricâl tenkitçilerini, değerlendirdikleri râvî sayısı ve tenkit tarzları bakımından iki gruba ayırmış ve her iki grubu da kendi içinde üç başlık altında incelemiştir ki şöyledir:

Tenkit ettikleri râvî sayısı bakımından:

a) Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim gibi râvîlerin hemen hemen tamamı hakkında değerlendirme yapanlar.

b) İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Şuʿbe b. el-Haccâc (öl. 160/776) gibi birçok râvî hakkında değerlendirme yapanlar.

c) Süfyân b. Uyeyne ve İmam Şâfiî gibi zaman zaman değerlendirme yapanlar.[10]

Tenkit tarzları bakımından:

a) Tenkitlerinde katı (müteşeddid) olanlar. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813), Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yaʿkûb el-Cûzcânî (öl. 259/873) ve Abdurrahmân b. Hirâş (öl. 101/719) gibi.

b) Tenkitlerinde mütesâhil (esnek/toleranslı) davrananlar. Tirmizî (öl. 279/892), Hâkim (öl. 405/1014), Beyhakî (öl. 458/1066) ve bazı tenkitlerinde Dârekutnî (öl. 385/995) böyledir.

c) Tenkitlerinde mutedil (dengeli) olanlar. Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zürʿa er-Râzî (öl. 264/878) ve İbn Adî (öl. 365/976) gibi.[11]

---

[6] Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh b. Muhammed el-Hulv (Cîze: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1993/1413), 1/59.

[7] Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Mütekellimûne fi'r-Ricâl (Erbau resâil fi ulûmi'l-hadîs içerisinde)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-Islâmiyye, 1980), 97.

[8] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/60.

[9] Muhammed Abdürreşîd en-Nuʿmânî, *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416), 72-80.

[10] Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 171. Ayrıca bk. Emin Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 60.

[11] Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 171-172; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1405), 83; Ayrıca bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi*), 60.

Ebû Hanîfe'nin bu tasnifler bakımından nerede durduğu konusuna geçmeden önce onun hayatı, şahsiyeti ve ilmî durumu hakkında, bu konularda çeşitli sahalarda oldukça kapsamlı araştırmalar[12] yapılmış olması sebebiyle kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

1. EBÛ HANÎFE NU'MÂN B. SÂBİT'İN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE İLMÎ DURUMU

Ebû Hanîfe künyesi ile meşhur Nu'mân b. Sâbit dört Sünnî mezhepten biri olan Hanefî mezhebinin imamıdır. Hicrî 80 yılında Kûfe'de doğmuş ve 150 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.[13] Aslen Arap olmadığı, dedelerinin Fars kökenli olduğu nakledilmekle[14] birlikte Türk olma ihtimalinden de bahsedilmektedir.[15] Geçimini kumaş ticaretiyle sağlamıştır.[16] Ashâb-ı reyin ve Irak bölgesinin önde gelen fakihlerinden kabul edilmiştir.[17] Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-12), işitmeye delalet eden bir edâ sîgası ile naklettiği rivayet[18] onun tâbiîn'den olduğunu göstermektedir. Nitekim söz konusu rivayeti nakleden Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) onun Enes b. Mâlik'i gördüğünü tasrih etmiştir.[19] Sehiv secdelerinin yapılışı meselesinde Enes b. Mâlik'e fetva sorduğunu gösteren rivayet de[20] onun tâbiînden olduğu fikrini desteklemektedir. Fakat bu konuda farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda hadis aldığı kimseler arasında sadece tâbiîn tabakasına mensup âlimlerin isimlerinin zikredildiği görülmektedir ki bu onun tebeu't-tâbiîn tabakasına mensup olduğu düşüncesiyle ilişkilendirilebilir.[21]

Ebû Hanîfe büyük bir fakih olmasının yanında zâhid bir kişiliğe de sahiptir. Abbâsî halifesi Ebû Câ'fer Mansûr'un (öl. 158/775) baş kadılık teklifini, görmüş olduğu işkencelere rağmen kabul etmemiş olması bunun en önemli göstergelerindendir.[22] Onun hem zühdünü hem de ilkeli duruşunu gösteren bir örnek de talebesi Ebû Yûsuf'tan (öl. 182/798) nakledilmiştir. Buna göre iki kişi kendi aralarında konuşurken biri diğerine Ebû Hanîfe'yi göstererek "Bu Ebû Hanîfe'dir geceleri (ibadetle geçirir) uyumaz." dediğini işitince o "Vallahi yapmadığım bir şeyin benim hakkımda söylenmesi doğru olmaz." demiş ve o günden sonra geceleri namaz, dua ve niyaz ile ihya

---

[12] Ebû Hanîfe'nin hayatı ve görüşleri hakkındaki çalışmalara şunlar örnek verilebilir: Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed İbni'l-Hasen*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Maârifi'n-Nu'mâniyye, 1419); Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416); Abdullah Kahraman, *Ebu Hanife: Hayatı, Şahsiyeti, Etkileri* (Köln: Plural Yayınları, 2018); Eyyup Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı", Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (Aralık 2018), 169-200; Ahmet Ak, "İmam-ı Azâm Ebû Hanife'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (Haziran 2016), 1-27; Mehmet Şaşa, "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Nazariyesi", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2 (Aralık 2017), 179-198; İbrahim Hatiboğlu (ed.), *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, (Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025).

[13] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, ts.), 8/81; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1425/2004), 13/331; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/131.

[14] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/327; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 4/229; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10/131.

[15] Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10/131.

[16] Ahmed b. Abdullâh el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/314; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/326.

[17] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/325.

[18] Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî (Dımaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997), 2/1057.

[19] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/325. Ayrıca bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî marifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1992), 2/322.

[20] Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 19.

[21] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 8/449. Konuyla ilgili tartışmalar için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 52-54. Bu noktada bir sahâbîyi sadece görmenin tâbiînden sayılmaya yetip yetmeyeceği tartışması da önem kazanmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda Enes b. Mâlik'i gördüğü belirtilirken hadis aldığı kimseler olarak sadece tâbiîn mensupları zikredilir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/325; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/322; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.

[22] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/328, 329, 330; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.

etmiştir.[23] Onun takva sahibi olduğuna, özellikle de cömertliğine dair değerlendirmeler de bulunmaktadır.[24]

Ebû Hanîfe'nin temel uzmanlık alanının fıkıh olduğu malumdur. Onun bu konudaki yetkinliği dönemin büyük âlimleri tarafından dillendirilmiştir. Örneğin İmam Şâfiî, fıkıhta bütün insanların Ebû Hanîfe'ye muhtaç olduklarını söylemiştir.[25] Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'in (öl. 219/834), onun fıkhî meselelerde derin bilgi sahibi olduğu yönündeki ifadesi de önemlidir.[26] Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797) ise "İnsanların en fakihi Ebû Hanîfe'dir. Fıkıhta onun bir benzerini görmedim."[27] demiştir. Ebû Hanîfe'nin "Rasûlullah beni görseydi görüşlerimin çoğunu kabul ederdi. Din, güzel reyden başka bir şey midir?"[28] şeklindeki bizzat kendi ifadesi de bilhassa rey fıkhı konusundaki iddialı tavrını göstermektedir. Fakat Ebû Hanîfe'nin bu sözünde aslında Hz. Peygamber'i değil Osman el-Bettî'yi (öl. 143/760) zikrettiği de söylenmiştir ki makul görünmektedir. Buna göre râvînin tashîfi sonucunda el-Bettî kelimesi en-Nebî'ye dönüştürülmüş, daha sonra mana ile rivayetten kaynaklı olarak da en-Nebî, Rasûlullah olarak değiştirilmiştir.[29] Fakat sözün muhteva itibariyle yine Ebû Hanîfe'nin rey fıkhındaki üstünlüğü ile ilgili olduğu açıktır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân da (öl. 198/813) onun bu özelliğine "Ebû Hanîfe'nin reyinden daha güzelini işitmedik ve görüşlerinin çoğunu alıp kabul ettik."[30] diyerek işaret etmiştir. Onun İmâm-ı Âzam unvanıyla şöhret bulmuş olması da bu konudaki üstünlüğünün bir göstergesi olarak kaydedilebilir.

Ebû Hanîfe'nin hadis ilminin çeşitli meseleleri hakkında ortaya koyduğu görüşler onun ilmî gayretini sadece fıkıh sahasına hasretmediğini göstermektedir.[31] Örneğin ondan "Bir râvînin sadece, işittiği günden tahdis ettiği güne kadar iyice ezberlemiş olduğu bir hadisi nakletmesi gerekir."[32] şeklinde bir söz aktarılır ki hadis rivayetindeki titizliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Onun bu hassas ve sıkı tavrı rivayetlerinin az oluşunun sebeplerinden biri olarak kabul edilmiştir.[33] Bu rivayet azlığının bir başka sebebi olarak da Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'e kadar ulaşan haberi değil bu haberden istinbat ettiği hükmü bildiriyor oluşu gösterilmiştir.[34] Buna göre onun içtihatlarının, büyük miktarlara varan hadislerin muhtevasıyla örtüşüyor olması, zannedildiği gibi az değil çok hadis bildiği şeklinde anlaşılmalıdır.[35] Öte yandan Ebû Hanîfe bazı hadis usulü meselelerinde de görüş beyan etmiştir. Örneğin devrinin önemli tartışma konularından biri olan hadis tahammül ve edâ yöntemleriyle ilgili olarak "Kıraat (hocaya kitapların arzı) caizdir."[36] dediği nakledilir. Yine bu manada olmak üzere onun Evzâî (öl. 157/774) ve Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Mâlik gibi âlimlerle birlikte, talebe hocasına okuduğunda

---

[23] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/353; Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 29/435; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/230.
[24] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/338; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[25] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/345; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/230.
[26] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/344; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[27] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/342; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[28] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhîm Zâyid (Halep: Dârü'l-va'y, 1396), 3/65.
[29] Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1410/1990), 150; Zekeriya Güler, "İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili", *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025), 7/711.
[30] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/345.
[31] Ebû Hanîfe'nin ve mezhebinin hadis anlayışıyla ilgili çalışmalara şunlar örnek verilebilir: İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994); Mutlu Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018); Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Ebû Hanîfe'nin Hadis Rivayet Anlayışı Muhaddisler Tarafından İhmalinin Sebebi Olarak Gösterilebilir mi? -Kitâbü'l-Âsâr'lar Özelinde Bir İnceleme-", *Diyanet İlmî Dergi* 56/4 (Aralık 2020), 1249-1283.
[32] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/61.
[33] Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1425/2004), 2/183; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, 56, 59.
[34] Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *Ebû Hanîfe ve ashâbuhu'l-muhaddisûn (Mukaddimetü İ'lâi's-sünen)* (Karaçi: İdâretül-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1414), 19-21; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, 57.
[35] Tehânevî, *Ebû Hanîfe ve ashâbuhu'l-muhaddisûn*, 19.
[36] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/62.

"Ahberanâ" demesini mahzurlu bulmadığı da belirtilmiştir.[37] Ebû Hanîfe'nin bir talebesine "(Hadisleri) Bana oku ve (başkasına aktarırken) 'Haddesenî' de."[38] dediği de bilinmektedir ki yine kıraati geçerli bir hadis tahammül yöntemi olarak kabul ettiği anlamına gelir.

Ebû Hanîfe'nin bir hadis râvîsi olarak güvenilirliği meselesinde ise görüşler farklıdır. Örneğin Yahyâ b. Maîn'in "Ebû Hanîfe sikadır. Sadece iyice ezberlediği hadisleri rivayet eder. İyice ezberlemediklerini rivayet etmez." dediği nakledilir.[39] Yine Yahyâ onun doğrulardan olduğunu ve yalanla itham edilmediğini de söylemiştir.[40] Yahyâ'nın Ebû Hanîfe hakkında "kendisinde sorun yoktur" (Lâ be'se bihî) dediği de nakledilmekle[41] beraber bu ıstılahı onun, diğer ricâl âlimlerinden farklı olarak sika râvîler hakkında kullandığı ayrıntısı da unutulmamalıdır.[42] Bu müspet değerlendirmelerle birlikte birçok ricâl âliminin Ebû Hanîfe hakkında olumsuz konuştuğu da görülmektedir ki bunlardan biri yukarıdaki değerlendirmelerinin aksine Yahyâ b. Maîn'dir. Örneğin onun Ebû Hanîfe için "Hadisi yazılmaz." dediği nakledilmiştir.[43] İbn Saʿd (öl. 230/845), hocası Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin, onun hadiste zayıf olduğunu söylediğini kaydetmiş[44], Abdullah b. el-Mübârek ise onun hadiste yetersiz olduğunu söylemiş ve tedlîs yaptığına işaret etmiştir.[45] Yine Nesâî (öl. 303/915) hadiste kavî olmadığını belirtmiş[46], Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) ise hata ve vehminin çok olduğunu kaydetmiştir.[47] Süfyân es-Sevrî'nin sika değildir dediği, Nadr b. Şümeyl'in (ö. 204/820) metrûkü'l-hadîs olarak değerlendirdiği, İbn Adî'nin ise sâlih rivayetleri de olmakla birlikte rivayetlerinin genelinin hatalı olduğunu ve hadis ehlinden olmadığını söylediği nakledilmiştir.[48]

Netice itibariyle Ebû Hanîfe hakkındaki buraya kadar zikredilen birbirinden farklı kanaatler onun hadis nakli konusunda güvenilir olduğu fakat temel uzmanlık sahasının hadis olmaması bakımından bazı rivayetlerde hatalarının bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan onun bazı olumsuz değerlendirmelere maruz kalmasında ve isnâdlarına üçüncü yüzyılda telif edilen hadis kaynaklarında yer verilmemesinde çeşitli ihtimallerden de bahsedilmektedir. Konuyla ilgili bir araştırmada bunların amel-iman ilişkisi hakkındaki görüşü nedeniyle ircâ fikrine nispet edilmesi, halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşü, kendisinden sonraki tâbilerinin siyasî duruşlarının ona kadar genellenmesi gibi ihtimaller[49] olduğu belirlenmekle birlikte Ebû Hanîfe'nin ihmal edilmesinin temel sebebinin, fıkhî meseleleri ele almada takip ettiği üslûb, yöntem ve meslek olduğu sonucuna varılmıştır.[50] Bu sonuç makul olmakla birlikte kanaatimizce

---

[37] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/62.
[38] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/63.
[39] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[40] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[41] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/229.
[42] Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *ʿUlûmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn Itır (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muʿâsır/Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 124.
[43] Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duʿafâʾ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1406/1986), 3/163.
[44] Muhammed b. Sa'd b. Meniʿ ez-Zührî, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî 1421/2001), 8/489.
[45] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 8/450.
[46] Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbu'd-duʿafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Bûrân ed-Dannâvî, Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1405/1985), 233.
[47] Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh el-İsfahânî, *Kitâbü'd-Duʿafâʾ*, thk. Fârûk Hamâde (Dâru's-Sekâfe/Dârü'l-Beyzâ, 1405/1984), 154.
[48] İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duʿafâʾ ve'l-metrûkîn*, 3/163. Ebû Hanîfe'nin hadisçiliği hakkındaki görüşlerle ilgili bilgi ve değerlendirme için bk. Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed İbni'l-Hasen*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Maârifi'n-Nu'mâniyye, 1419); 44-46; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, 219-265; Atâullah Şahyar, "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirileri", *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025), 7/677-686.
[49] Yorulmaz, "Ebû Hanîfe'nin Hadis Rivayet Anlayışı Muhaddisler Tarafından İhmalinin Sebebi Olarak Gösterilebilir mi? -Kitâbü'l-Âsâr'lar Özelinde Bir İnceleme-", 1274, 1275, 1276, 1277.
[50] Yorulmaz, "Ebû Hanîfe'nin Hadis Rivayet Anlayışı Muhaddisler Tarafından İhmalinin Sebebi Olarak Gösterilebilir mi? -Kitâbü'l-Âsâr'lar Özelinde Bir İnceleme-", 1278, 1279.

diğer ihtimaller de büsbütün etkisiz sayılmamalıdır. Buna ilaveten söz konusu olumsuz tavrın, mezhep taassubu, haset vb. nedenlerinden de bahsedilmiştir.[51]

2. EBÛ HANÎFE'NİN, HAKKINDA DEĞERLENDİRME YAPTIĞI RÂVÎLER VE İLİM ADAMLARI

Bu bölümde mümkün olduğu kadar geniş bir tarama yapılarak Ebû Hanîfe'nin, güvenilirlik durumları veya ilmî yetkinlikleri hakkında görüş bildirdiği hadis râvîleri ve ilim adamları, belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra ricâl tenkitçilerinin bu râvîler hakkında yaptığı değerlendirmeler tespit edilecek ve Ebû Hanîfe'nin görüşüyle aralarında mukayese yapılacaktır. Bununla hedeflenen, onun tenkit tarzı bakımından durumunu belirlemektir. Ebû Hanîfe'nin bu değerlendirmeleri hangi maksatla yaptığı hususu da önemlidir. Bu noktada onun, değerlendirdiği kimsenin ilmî ve ahlakî üstünlüğünü gösteren ifadeleriyle bu kişinin adalet vasfı lehine bir kanaat belirttiği açıktır. Fakat bu, zabtın da râvîlerde aranan ikinci temel nitelik olması nedeniyle söz konusu râvînin hadis rivayeti açısından güvenilir olduğunu anlamak için yeterli değildir. Bu noktada muhaddislerin genel eğilimini yansıtan İmam Mâlik'e ait "Bu ilim (hadis ilmi) dindir. O halde dininizi kimlerden aldığınıza iyi bakınız. -Mescid-i Nebevî'yi işaret ederek- Şu sütunların dibinde 'Kâle Rasûlullah' diyen yetmiş kişiyi gördüm. Onların hiçbirinden hadis almadım. Oysa her biri kendilerine devletin hazinesi emanet edilse güvenilecek kişilerdi. Fakat bu işin uzmanı değillerdi."[52] şeklindeki söz oldukça önemlidir.[53] Hatîb el-Bağdâdî de *el-Kifâye*'de bu ve buna benzer sözleri derlediği bölümün başlığını "Salâh-ı Hâl ve İbadet Ehli Olarak Tanınmakla Birlikte Zabt ve Dirâyet Ehli Olmayan Kişilerle İhticâcın Terki"[54] olarak belirlemiştir ki yine söz konusu eğilime delalet eder. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin, şahıslar hakkında övücü ifadeler kullandığı bütün değerlendirmelerini bir hadis râvîsi kritiği maksadıyla yapıp yapmadığı önem kazanmakta olup bu husus da belirlenmeye çalışılacaktır. Ebû Hanîfe'nin, hakkında görüş bildirdiği kişileri olumlu ve olumsuz değerlendirmelere konu olmaları bakımından iki grup halinde incelemek tercih edilmiştir. Bu tasnif onun görüşlerinin diğer âlimlerin görüşleriyle kıyaslanabilmesi bakımından daha uygun görünmektedir. Söz konusu âlimlerin her biri için ayrı bir başlık açılması esas alınmıştır. Fakat bazen tek rivayette Ebû Hanîfe'nin birden fazla râvî hakkında değerlendirme yaptığı görülmektedir. Bu rivayetleri bölüp tekrar etmemek adına içerdiği râvîler tek bir başlık altında incelenecektir.

2.1. Ebû Hanîfe'nin, Hakkında Olumlu Değerlendirme Yaptığı Râvîler

2.1.1. Alkame B. Kays (Öl. 62/682), Esved B. Yezîd (Öl. 75/694), İbrâhîm en-Nehaî (Öl. 96/714) Hammâd B. Ebû Süleyman (Öl. 120/738)

Ebû Hanîfe'nin, bu başlıkta ismi geçen âlimlerle ilgili kanaatini gösteren bir rivayet vardır. Süfyân b. Uyeyne'nin naklettiği bu rivayete göre Evzâî, aralarında geçen bir münazarada Ebû Hanîfe'ye "Siz rükûa varırken ve rükûdan kalkarken niçin ellerinizi kaldırmıyorsunuz?" diye sorar. Ebû Hanîfe "Çünkü bu konuda Rasûlullah'tan sahih bir haber nakledilmemiştir." der. Evzâî "Nasıl sahih bir haber olmaz? Bana Zührî (öl. 124/742), Sâlim'den (öl. 106/725), o babası İbn Ömer'den (öl. 73/693), o da Rasûlullah'tan onun namaza başlarken, rükûa varırken ve rükûdan kalkarken ellerini kaldırdığını haber verdi." deyince Ebû Hanîfe cevaben "Bize Hammâd, İbrâhîm'den, o Alkame'den ve Esved'den, onlar da Abdullah b. Mes'ûd'dan (öl. 32/652-53), Hz. Peygamber'in sadece namaza başlarken ellerini kaldırdığını ve bundan fazla bir şey yapmadığını haber verdi." der. Evzâî "Sana, Zührî'nin Sâlim'den, onun, babası İbn Ömer'den, onun da Hz. Peygamber'den naklettiği bir haberi naklediyorum sen ise bana 'Bize Hammâd, İbrâhîm'den rivayet etti.' diyorsun." deyince Ebû Hanîfe şöyle cevap verir: "Hammâd, Zührî'den daha fakihtir (efkah). İbrâhîm de Sâlim'den daha fakihtir. Alkame fıkıhta İbn Ömer'den geri değildir. İbn Ömer'in sahabîlik fazileti

[51] Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı*, 264-265.
[52] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî maʿrifeti usûli ʿilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî (Mit Ghamr: Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003), 1/470.
[53] Başka muhaddislerden nakledilen yine bu anlamdaki birçok söz için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/467-474.
[54] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/467.

varsa Esved'in de birçok faziletleri var. Abdullah ise Abdullah'tır (söze gerek yok)." Bu cevap üzerine Evzâî susar.[55]

Bu rivayette ismi zikredilenlerden Alkame, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel tarafından sika kabul edilmiş[56], onun ibadet, fazilet, ilim ve fıkıhtaki üstünlüğünden bahsedilmiştir.[57] Esved de aynı şekilde mezkûr münekkidler tarafından sika sayılmış[58], fakih ve zâhid olduğu söylenmiştir.[59] İbrâhîm en-Nehâî de sika olarak değerlendirilmiş[60], hadis ve fıkıh bilgisinin büyüklüğüne değinilmiştir.[61] Ebû Hanife'nin hocası Hammâd b. Ebû Süleyman hakkında da ricâl tenkitçilerinin kanaati büyük oranda olumlu yöndedir. Nitekim Yahyâ b. Maîn'den onu sağlamlık konusunda Muğîre b. Miksem (öl. 136/753) ile kıyaslaması istenince Hammâd'ı tercih etmiş ve sika olduğunu söylemiştir.[62] İclî ise hadiste sika olduğunu ve İbrâhîm en-Nehaî'nin (öl. 96/714) öğrencileri içerisinde en fakihinin o olduğunu kaydetmiştir.[63] Hammâd'ın fıkıh konusunda Şaʿbî'den dahi üstün olduğu iddia edilir.[64] Zehebî de Hammâd'ın sika olduğu kanaatindedir.[65] Fakat onun fakihliği güçlü olmakla birlikte hadislerin hıfzında yeterli olmadığı ve hadislerinin ihticâca elverişli olmadığı yönünde görüşler de bulunmaktadır.[66] Nitekim İbn Saʿd, çok hadis rivayet etmekle birlikte hadiste zayıf olduğunu, ömrünün sonlarına doğru ihtilata maruz kaldığını ve mürciî olduğunu söylemiştir.[67] Osman el-Bettî'nin (öl. 143/760 [?]) "Hammâd reyi ile konuştuğunda isabet eder. İbrahîm en-Nehaî dışındakilerden naklen konuştuğunda ise hata eder."[68] şeklindeki sözü de onun fıkhının iyi, hıfzının ise zayıf olduğuna delalet etmektedir.

Ebû Hanîfe'nin zikrettiği isimler hakkında yaptığı değerlendirmeler görüldüğü üzere kıyaslama şeklindedir. Nitekim Hammâd'ı Zührî'den, İbrâhîm'i Sâlim'den daha fakih saymış, Alkame ve Esved'i de fıkhî kabiliyetleri ve diğer faziletleri açısından sahâbî Abdullah b. Ömer'le mukayese etmiştir.[69] Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammâd hakkında başka değerlendirmeleri de vardır. Örneğin "Basra'ya geldim. Burada bana sorulan her soruya cevap verebileceğimi sanıyordum. Bana öyle şeyler sordular ki o konularda verebileceğim bir cevabım yoktu. Daha sonra Hammâd'dan, o ölünceye kadar asla ayrılmamaya karar verdim ve ona on sekiz yıl talebelik yaptım."[70] demiştir. Yine Ebû Hanîfe'nin "Hammâd b. Ebû Süleyman öldüğü günden beri kıldığım her namazda annem ve babam için istiğfar ettiğim gibi onun için de istiğfar ederim."[71] dediği nakledilir. Ebû Hanîfe'nin mezkûr kanaatlerinin söz konusu âlimlerin fıkhî kabiliyetleri hakkında olduğu görülmektedir. Fakat fıkhî içerikli iki farklı rivayetten birinin tercihi bağlamında zikredilmeleri bakımından râvî tenkidi mahiyetinde oldukları da açıktır ve Ebû Hanîfe'nin hadislerin tercihinde râvîlerin fıkhî yeteneğine verdiği önemi göstermektedir. Evzâî'nin, Ebû Hanîfe'nin cevabı karşısında suskun kalması da onun bu yaklaşımını onayladığı şeklinde yorumlanabilir. Esasen "efkah" ifadesi ricâl edebiyatında hadis râvîlerinin lehine bir nitelik olarak da sıklıkla kullanılan terimlerdendir.[72] Zira bu terim, râvînin hadisin manasını daha iyi kavrayacağını ve dolayısıyla hadisi daha iyi zapt etmiş olacağını da göstermektedir. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin mezkûr âlimler hakkında yaptığı

---

[55] Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zami Ebî Hanife* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, 1321), 131.
[56] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 6/404.
[57] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975), 5/208.
[58] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 2/292.
[59] İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 4/31.
[60] İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/209.
[61] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 2/144, 145.
[62] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 3/147.
[63] İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/320.
[64] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 3/146.
[65] Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349.
[66] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 3/147.
[67] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.
[68] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.
[69] Mekkî, *Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zam*, 131.
[70] İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/321; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/334.
[71] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/334.
[72] Örneğin bk. İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/415; İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl*, 1/12.

değerlendirmelerin, müspet olmaları bakımından ricâl âlimlerinin kanaatleriyle örtüştüğü de belirtilmelidir.

2.1.2. Atâ B. Ebû Rebâh (Öl. 114/732)

Atâ b. Ebû Rebâh meşhur ve büyük bir tâbiî fakih ve muhaddistir. Muhtelit[73] olduğunu ve mürsel[74] rivayetler naklettiğini gösteren ifadeler[75] bulunmakla birlikte hakkındaki kanaatler genel itibariyle güvenilir olduğu yönündedir. Örneğin Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a onu sika olarak değerlendirmişlerdir.[76] İclî de Atâ'yı sika kabul etmiş ve zamanında Mekkelilerin müftüsü olduğunu söylemiştir.[77] İbn Hacer (öl. 852/1449) ise Atâ'yı sika, fakîh ve fazilet sahibi bir kimse olarak tanımlar.[78]

Ebû Hanîfe'nin Atâ b. Ebû Rebâh hakkında yapmış olduğu tek bir değerlendirme belirlenebilmiştir ki karşılaştığı veya gördüğü kimseler içerisinde ondan daha faziletlisinin (efdal) bulunmadığı şeklindedir.[79] Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin Atâ hakkındaki kanaati, müspet olmaları bakımından diğer münekkitlerin görüşleriyle uyumludur. Fakat bu değerlendirmedeki "efdal" ibaresi hadis râvîleri hakkında da sık sık kullanılmakla[80] birlikte Ebû Hanîfe tarafından hangi ilim sahası çerçevesinde kullanıldığını belirlemek zordur. Nitekim Atâ'nın büyük bir fakih olması bakımından bu fikhî üstünlük hatta ahlakî/manevî üstünlük anlamında da kullanılmış olabilir.

2.1.3. Zeyd B. Ali (Öl. 122/740)

Zeyd b. Ali malum olduğu üzere önemli bir ilim ve hareket adamıdır ve kendisine nispet edilen Zeydiyye mezhebinin imamıdır.[81] Hakkında erken dönem ricâl edebiyatında biyografik bilgiler bulunmakla birlikte hadis râvîsi olarak güvenilirliği hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Geç dönem kaynaklarda ise belirlenebildiği kadarıyla sika olduğu yönünde bir değerlendirme sadece İbn Hacer tarafından yapılmıştır.[82] İbn Hibbân (öl. 354/965) ise onun bir grup sahâbîyi gördüğünü kaydederek tâbiînden olduğuna vurgu yapar.[83] Zeyd b. Ali'nin dinî ve ahlakî erdemler bakımından durumu da Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır (öl. 148/765) tarafından şöyle ifade edilir: "Vallahi! İçimizde Allah'ın kitabını en çok okuyan, onun dininde en fakih olan, sıla-i rahimi en çok yerine getiren odur. Vallahi! Dünya ve ahiret dostluğu bakımından aramıza onun gibi birisi gelmemiştir."[84]

Tespit edilebildiği kadarıyla Zeyd hakkında Ebû Hanîfe'den nakledilen tek bir değerlendirme vardır ki "Zamanında ondan daha fakih, daha âlim, daha hızlı cevap veren ve sözü daha açık ve anlaşılır bir kimse görmedim."[85] şeklindedir. Görüldüğü üzere bu değerlendirmeler Zeyd hakkında, yukarıda yer verilen âlimlerin görüşlerinde olduğu gibi müspet yöndedir. Fakat

---

[73] Muhtelit, yaşlılık veya hastalık gibi sebeplerle hafıza kuvvetini kaybeden râvîler hakkında kullanılan bir kavramdır. bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 266.

[74] Tâbiîne mensup bir râvînin sahâbîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği hadise mürsel denir. bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 302.

[75] Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Abdülfettâh Ebû Sinne (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1416/1995), 5/90.

[76] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl*, 6/331.

[77] İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/135.

[78] Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1415/1995), 1/675.

[79] Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl*, thk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988), 2/113, 7/6; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdülberr en-Nemerî, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm ve fadlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî,* thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân/Dârü İbn Hazm, 1424/2003), 2/298; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/59; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/230.

[80] Örneğin bk. İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/400; İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl*, 1/136.

[81] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10/97; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/668; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/330.

[82] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/330.

[83] İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 4/249.

[84] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10/97.

[85] Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâʿiz ve'l-iʿtibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1418/1998), 4/317. Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd hakkındaki bu sözünün daha erken döneme ait kaynaklarda yer alması beklenirken yaptığımız taramalar sonucunda tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken Makrîzî'nin mezkûr eserinde bulunmaktadır.

onun bir hadis râvîsi oluşundan ziyade zekâsı, fıkhî ve edebî kabiliyetleriyle ilgili görünmektedir. Bununla birlikte "daha âlim" diye Türkçeleştirilen "aʿlem" kelimesinin, ilim kavramının o devrin geleneğinde yaygın olarak hadis anlamında kullanılıyor[86] olması bakımından Zeyd b. Ali'nin hadis bilgisini gösterdiği de düşünülebilir.

2.1.4. Ebü'z-Zinâd Abdullah B. Zekvân (Öl. 130/748)

Abdullah b. Zekvân hakkındaki değerlendirmeler olumludur. Örneğin Ahmed b. Hanbel sika olduğunu belirtmiş ve Süfyân b. Uyeyne'nin onu "hadiste müminlerin emîri" olarak isimlendirdiğini de eklemiştir.[87] İclî de onu sika kabul etmiştir.[88] İbn Hibbân ise fakih ve kitap sahibi olduğuna işaret eder.[89] Öte yandan İbn Adî, Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'ın (Rebîatü'r-re'y) (öl. 136/753) onun sika ve makbul olmadığını söylediğini nakletmiş fakat bu görüşün doğru olmadığını da ifade etmiştir.[90] Ayrıca İbn Adî, Ebü'z-Zinâd'ın Medine'nin önde gelen fakihlerinden, muhaddislerinden ve haber râvîlerinden biri olduğunu, ondan İmam Mâlik ve Süfyân es-Sevrî gibi büyük imamların hadis naklettiğini, rivayet ettiği hadislerin tamamının mustakîm[91] olduğunu belirtmiş ve Ebü'z-Zinâd hakkında daha önce Yahyâ b. Maîn'den naklettiği sika-hüccet değerlendirmesine katıldığını söylemiştir.[92] Zehebî de bu durumun farkında olarak Ebü'z-Zinâd'ın imâm-sebt olduğunu kaydetmiş, bazı kimselerin onun aleyhindeki konuşmalarının delilsiz olduğunu belirtmiştir.[93] İbn Hacer'in kanaati de Ebü'z-Zinâd'ın sika-fakih olduğu yönündedir.[94]

Belirlenebildiği kadarıyla Ebü'z-Zinâd hakkında Ebû Hanîfe'den tek bir değerlendirme nakledilmiştir. Buna göre Ebû Hanîfe onu, yine büyük bir fakih ve muhaddis olan Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'la[95] kıyaslayarak bu iki âlimin her ikisini de gördüğünü ve Ebü'z-Zinâd'ın Rabîa'dan daha fakih (efkah) olduğunu söylemiştir.[96] Bu yorum müspet olması bakımından ricâl âlimlerinin görüşleriyle örtüşmektedir. Fakat Ebü'z-Zinâd'ın hadis sahasındaki yetkinliğinden ziyade fıkhî kabiliyeti dikkate alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

2.1.5. Abdülazîz B. Suhayb (Öl. 130/747) Ve Ali B. Âsım (Öl. 201/816)

Bu başlık altında iki hadis râvîsini birlikte değerlendiriyor olmamız, isimlerinin konuyla ilgili tek bir rivayette geçmesinden kaynaklanmıştır. Bu rivayete göre Ali b. Âsım, Ebû Hanîfe'ye "Cariyesini azat eden ve bu azatlığı onun mehri olarak kabul eden kişi hakkında ne dersin?" diye sorar. Ebû Hanîfe "Câiz değildir." der. Bunun üzerine Ali "Sana göre ben nasılım?" der. Ebû Hanîfe'nin cevabı "Sikasın." olur. Ali "Peki Abdülazîz b. Suhayb nasıldır?" deyince Ebû Hanîfe yine "Sikadır." der. Bu cevap üzerine Ali "Bana Abdülazîz b. Suhayb Enes b. Mâlik'ten naklen, Hz. Peygamber'in Safiyye'yi (öl. 50/670 [?]) azat edip bunu da onun mehrine saydığını haber verdi." der. Ebû Hanîfe'nin cevabı ise "Ben bu akdin az da olsa dirhem cinsiyle tamamlanmasını arzuluyordum." olur.[97]

---

[86] Bu bilgiyi temellendiren, bizzat Ebû Hanîfe'den nakledilen örnek bir rivayet ileride "Süfyân b. Uyeyne" başlığı altında zikredilecektir.
[87] İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 5/49.
[88] İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/26.
[89] İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 7/7.
[90] İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/130; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*, 2/121.
[91] Mustakîm, sahih veya hasen hadisler hakkında kullanılan bir terimdir. bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 224.
[92] İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/130.
[93] Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ'*, thk. Nûruddîn Itır (Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.), 1/480.
[94] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/490.
[95] Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/510; İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/358; İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 3/475; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meʿâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1427/2006), 1/315.
[96] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/86; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1419/1998), 1/101.
[97] İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 3/67.

Bu rivayette Ebû Hanîfe'nin değerlendirmiş olduğu iki râviden biri olan Abdülazîz b. Suhayb, İbn Sa'd'a göre Enes b. Mâlik'in azatlısıdır ve sikadır.[98] Yine Ahmed b. Hanbel bu râvî hakkında sika-sika demiş, Yahyâ b. Maîn sika olduğunu söylemiş, Ebû Hâtim ise sâlih olarak değerlendirmiştir.[99] Ayrıca İclî de Abdülazîz'i sika saymış[100], Zehebî ise hüccet kabul etmiştir.[101]

Diğer râvî Ali b. Âsım ise genellikle cerh edilmiştir. Nitekim Yezîd b. Hârûn'un (öl. 206/821) onu her zaman yalancı bildiklerini söylediği, Yahyâ b. Maîn'in "Leyse bi-şeyin (bir değeri yoktur)" dediği, Ahmed b. Hanbel'in de bu râvî hakkında olumsuz konuştuğu nakledilmiştir.[102] Yine bu râvî Buhârî tarafından hadisçiliğinin güçlü olmadığı yönünde değerlendirilmiş[103], Nesâî ise zayıf ve metrûkü'l-hadîs olduğunu söylemiştir.[104] İclî ise istisnai olarak bu râviyi sika saymış ve hadisçiliğiyle bilindiğini belirtmiştir.[105]

Söz konusu râvîler hakkında kaydedilen bu bilgilere göre Ebû Hanîfe'nin ilk râvî Abdülazîz'in sika olduğu yönündeki değerlendirmesinin ricâl tenkitçilerinin genel kanaatleriyle uyumlu olduğu söylenebilir. Fakat ikinci râvî Ali b. Âsım hakkındaki değerlendirmesinde Ebû Hanîfe, İclî hariç tutulursa yalnız kalmıştır. Esasen İclî'nin râvî tenkidinde kısmen mütesâhil davrandığı dikkat çeker. Bu bakımdan diğer ricâl âlimlerinin söz konusu râvînin zayıf olduğu yönündeki kanaatinin daha isabetli olduğu ve Ebû Hanîfe'nin de bu râvi hakkında tesâhül gösterdiği düşünülebilir. Öte yandan Ebû Hanîfe'den nakledilen bu değerlendirmelerin doğrudan hadis râvîlerinin rivayet ehliyeti çerçevesinde yapılan değerlendirmeler olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.6. Caʿfer B. Muhammed el-Bâkır (Öl. 148/765)

Caʿfer b. Muhammed, Ebû Hanîfe'nin ilim aldığı meşhur ve büyük imamlardandır.[106] Hakkında yapılan değerlendirmelerin tamamen olumlu olduğu söylenebilir. Örneğin İmam Şâfiî ve Yahyâ b. Maîn sika olduğunu söylemişler, Ebû Hâtim ise "Sikadır." dedikten sonra güvenilirliğinin büyüklüğüne delalet eden "Onun gibilerin nasıl olduğu sorulmaz bile." ifadesini kullanmıştır.[107] Yahyâ'nın onu sika-me'mûn olarak kabul ettiği de nakledilmektedir.[108]

Ebû Hanîfe'nin, hocası hakkındaki ifadesi "Cafer b. Muhammed'den daha fakih (efkah) birini görmedim."[109] şeklindedir. Bir başka rivayete göre Ebû Hanîfe kendisine sorulan "Gördüğün kimseler içerisinde en fakih olanı kimdir?" şeklindeki bir soru üzerine bu sözü söylemiştir.[110] Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin değerlendirmesi, müspet olması bakımından diğer ricâl tenkitçilerinin değerlendirmeleriyle örtüşmektedir. Fakat bu iki tür değerlendirmenin hadis ve fıkıh alanlarındaki farklı yeteneklere göre yapılan değerlendirmeler olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.7. Hamza B. Habîb ez-Zeyyât (Öl. 156/772)

Hamza b. Habîb hakkındaki kanaatler genel itibariyle olumludur. Nitekim Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn sika olduğu fikrindedirler.[111] İclî de sika ve sâlih bir kimse olduğunu söylemiş ve sünnet bilgisinin genişliğine vurgu yapmıştır.[112] Nesâî kendisinde bir sorun bulunmadığını ifade etmiş[113], İbn Hibbân ise manevî ve ahlakî üstünlüğünü gösteren değerlendirmeler yapmıştır.[114]

---

98 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/244.
99 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 5/385.
100 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/97.
101 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/656.
102 İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*, 2/195.
103 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/290.
104 Nesâî, *Kitâbu'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*, 179.
105 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/156.
106 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/144.
107 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 2/487; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/144.
108 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/144.
109 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/126.
110 İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/132.
111 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl*, 3/210; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 1/244.
112 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/322.
113 Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 1/244.
114 İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 6/228; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 1/244.

Zehebî de yine bu anlamda "Sıdk, zühd ve takvada son noktadır." ifadesini kullanmıştır.[115] Muhammed b. Fudayl'ın (öl. 195/811), Allah Teâlâ'nın Kûfe halkından belayı Hamza hürmetine uzak tuttuğunu söylemiş olması[116] onun manevî kimliği hususunda önemlidir.

Belirlenebildiği kadarıyla Ebû Hanîfe'den bu râvî hakkında tek bir değerlendirme nakledilmiştir ki "Hamza Kur'ân ve ferâiz ilminde insanlara üstün gelmiştir."[117] şeklindedir. Bu değerlendirme müspet olması bakımından ricâl âlimlerinin kanaatleriyle örtüşmekle birlikte rivâyetü'l-hadîs ilmi dışındaki iki önemli ilimle ilgilidir ve bir râvî kritiği mahiyetinde olmadığı anlaşılmaktadır.

2.1.8. Züfer B. el-Hüzeyl El-Basrî (Öl. 158/775)

İmam Züfer malum olduğu üzere Hanefî mezhebinin İmam Ebû Yûsuf'tan ve İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'den (öl. 189/805) sonraki en meşhur imamıdır. İbn Sa'd onun hadis ilminde yetkinliği olmadığını söylese de[118] Fadl b. Dükeyn'den (öl. 219/834) ve Yayhâ b. Maîn'den nakledilen ortak bir değerlendirme onun sika-me'mûn olduğu yönündedir.[119] İbn Hibbân da mutkın ve hafız olduğunu, az hata yaptığını ve rey ekolüne mensup arkadaşlarının aksine rivayetler konusunda dikkat eksikliği taşımadığını belirtmiştir.[120] Zehebî kendi görüşü olarak onun sadûk olduğunu söylediği gibi Yahyâ b. Maîn ve birçok kimse tarafından tevsik edildiğini de kaydetmiştir.[121]

Ebû Hanîfe'nin, talebesi Züfer hakkında yaptığı birkaç değerlendirme tespit edilmiştir. Buna göre o, Züfer'i diğer talebelerinden üstün tutarak içlerinde kıyası en iyi bilenin o olduğunu söylemiş, evlendiği sırada düğün merasiminde hazır bulunmuş ve talebesinin isteği üzerine yaptığı konuşmada onu överek "Bu, Müslümanların imamlarından ve onların, şeref, asalet ve ilim olarak önde gelenlerinden Züfer b. Hüzeyl'dir."[122] demiştir. Bu değerlendirmenin, ricâl âlimlerininki gibi müspet olmakla birlikte İmam Züfer'in fıkhî yeteneği çerçevesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere o devirde ilim kavramının yaygın olarak hadis hakkında kullanıldığı ve çok ilim sahibi olmanın çok hadis bilmek anlamına geldiği dikkate alınırsa Ebû Hanîfe'nin bu sözüyle, talebesi Züfer'in hadis sahasındaki yetkinliğine işaret ettiği de düşünülebilir. Ebû Hanîfe'nin bu ifadeyi kendi ilim sahası olan fıkıh hakkında kullanmış olması da muhtemel olmakla birlikte yukarıda da kaydedilen başka değerlendirmelerinde ilim ve fıkıh kavramlarını peş peşe zikretmiş olması bunlarla farklı ilim dallarını kastettiğini göstermektedir. Öte yandan İmam Züfer'in hâfız olduğuna ve rivayet ilminde rey ekolünün diğer mensuplarına göre daha iyi düzeyde bulunduğuna dair kanaatlere yukarıda yer verilmişti.

2.1.9. Süfyân es-Sevrî (Öl. 161/778)

Süfyân es-Sevrî meşhur ve büyük muhaddislerdendir. Sika, me'mûn, sebt, hâfız, fakîh, âbid, imâm, hüccet gibi güvenilirliğini ve ilim sahibi olduğunu gösteren sıfatlarla nitelendirilmiş[123], muhaddisler içinde ondan üstününün olmadığı, Allah'ın, kulları üzerinde hücceti olduğu şeklinde övgülerde bulunulmuştur.[124] Şu'be, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Âsım en-Nebîl (öl. 212/828), Yahyâ b. Maîn ve daha birçok muhaddis Süfyân es-Sevrî'nin hadis ilminde "müminlerin emîri" olduğunu söylemişlerdir.[125] Herhangi bir konuda bir kimse ona muhalefet ettiğinde tercih edilmesi

---

115 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/377.
116 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/377.
117 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/377.
118 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/509; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 3/105.
119 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 3/609.
120 İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 6/339.
121 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 3/105.
122 Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/207.
123 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/492; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Ali Ebû Zeyd, Muhammed Nuaym el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 7/246, 249, 270; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/57; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/371.
124 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/255.
125 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/164; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/236; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/57.

gerekenin Süfyân'ın görüşü olduğu da Yahyâ b. Maîn'in kanaati olarak nakledilmektedir.[126] Hatîb el-Bağdâdî güvenilirliğinde ve sağlamlığında görüş birliği olması bakımından tezkiyeye ihtiyaç duymadığını belirtmiştir.[127]

Ebû Hanîfe'nin Süfyân es-Sevrî hakkındaki görüşü ricâl âlimlerininki gibi olumludur. Nitekim kendisine Süfyân'dan hadis almanın hükmü sorulduğunda "Ondan hadis yazabilirsin. Muhakkak ki o sikadır. Fakat Ebû İshâk es-Sebîî'nin (öl. 127/745) Hâris el-A'ver'den (öl. 65/684) naklettiği hadisler ve Câbir el-Cu'fî'nin hadisleri bundan müstesnadır."[128] demiştir. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin Süfyân es-Sevrî'den hadis naklettiği, Süfyân'ın da ondan hadis naklettiği ve her birinin diğerinin şeyhi konumunda olduğu da bilinmektedir.[129] Bu durum da Ebû Hanîfe'nin Süfyân'ı dolaylı olarak ta'dîl ettiği (ta'dîl gayru sarîh/zımnî ta'dîl) şeklinde yorumlanabilir. Mezkûr örnekler Ebû Hanîfe'nin değerlendirmelerinin Süfyân es-Sevrî'nin bir hadis râvîsi olarak düzeyi hakkında olduğunu göstermektedir.

2.1.10. Süfyân B. Uyeyne (Öl. 198/814)

Süfyân b. Uyeyne büyük muhaddislerdendir. Hakkında sika, sebt, hâfız, fakîh, imâm ve hüccet gibi güvenilirliğini ve ilmî yetkinliğini gösteren değerlendirmeler yapılmıştır.[130] Özellikle İbn Şihâb ez-Zührî'den ve Amr b. Dînâr'dan hadis rivayet edenlerin en sağlamı ve en güveniliri olduğu belirtilmiştir.[131] İlmî düzeyi ile ilgili olarak İmam Şâfiî'den nakledilen bir söz oldukça önemlidir. Buna göre Hicâz ilminin kaybolmasını engelleyen iki âlimden biri İmam Mâlik diğeri de Süfyân b. Uyeyne'dir.[132] Yine İmam Şâfiî altı hadis hariç ahkâm hadislerinin tamamını onda bulduğunu söylemiştir.[133] Onun, hadis ilmindeki sağlamlığı nedeniyle tezkiyeye muhtaç olmadığı da ifade edilir.[134]

Süfyân b. Uyeyne'nin bizzat anlattığına göre o, henüz yirmi yaşına varmadığı bir dönemde Kûfe'ye gitmiş ve Ebû Hanîfe kendi talebelerine ve Kûfelilere hitaben "Size Amr b. Dînâr'ın ilmini ezberlemiş olan (Amr'ın rivayet ettiği hadislere sahip) bir kimse geldi." diyerek[135] onu övmüştür. Yine kendisinin ifadesiyle onu hadise ilk başlatan ve bir muhaddis haline getiren kişi Ebû Hanîfe'dir.[136] Bu bilgiler Ebû Hanîfe'nin, Süfyân'ın hadisçiliği hakkında olumlu kanaat taşıdığını göstermektedir ki diğer ricâl âlimlerinin görüşleriyle uyumludur.

2.1.11. Âfiye B. Yezî (Öl. ?)

Âfiye b. Yezîd Ebû Hanîfe'nin talebelerindendir ve Halife Mehdî (158/775-169/785) döneminde Bağdat'ta askerî hâkim olarak görev yaptığı kaydedilmiştir.[137] Güvenilirlik durumuyla ilgili farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin Yahyâ b. Maîn onu zayıf saymışken Nesâî sika olduğunu söylemiştir.[138] Fakat Yahyâ b. Maîn'den nakledilen farklı görüşlere göre Âfiye sika-me'mûn veya sikadır.[139] Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ise onun hadislerinin yazılabileceği kanaatindedir.[140]

---

126 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/166; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/237, 240; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/57.
127 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/168-169; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/57.
128 Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/60.
129 Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 1/417.
130 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/60; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/458, 464, 466; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/60, 61; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/371.
131 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/189; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/458; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/60, 61; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/371.
132 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/189; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/457; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/60. Abdurrahman b. Mehdî de Hicâz ehlinin hadislerini en iyi bilen kimsenin Süfyân b. Uyeyne olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/61.
133 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7I, 457.
134 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/61.
135 Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/230.
136 Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/230.
137 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/333.
138 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/15; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 14/6; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/261, 262.
139 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 14/6; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/261.
140 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/262.

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Hanîfe'nin Âfiye hakkında tek bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Buna göre Ebû Hanîfe talebeleri ile müzakere halinde olup herhangi bir meseleyi tartışırken Âfiye henüz meclise gelmemişse "Âfiye gelmeden önce konuyu hükme bağlamayın." derdi. Âfiye geldiğinde şayet onlara muvafık görüş bildirirse Ebû Hanîfe "Bunu yazın." derdi. Şayet onlara uygun görüş belirtmezse de "Bunu yazmayın." derdi.[141] Bu değerlendirme Âfiye'nin ilmî yetkinliğini ve Ebû Hanîfe'nin ona olan güvenini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Fakat bu ilmî güvenin temelinde Âfiye'nin fıkhî kabiliyetlerinin mi yoksa hadis bilgisinin mi bulunduğunu belirlemek mümkün görünmemektedir. Ebû Hanîfe'nin Âfiye hakkındaki bu müspet tavrının, Yahyâ b. Maîn'in bir görüşü dışında ricâl âlimlerinin kanaatleriyle genel itibariye uyumlu olduğu söylenebilir.

2.2. Ebû Hanîfe'nin, Hakkında Olumsuz Değerlendirme Yaptığı Râvîler

2.2.1. Talk B. Habîb (Öl. 90-100/708-718)

Talk b. Habîb hakkındaki kanaatler onun güvenilir olduğunu göstermektedir. Nitekim İbn Sa'd sika olduğunu belirtmiştir.[142] Aynı şekilde İclî ve Ebû Zür'a onun sika olduğunu söylemişler[143], Ebû Hâtim ise sadûk olarak değerlendirmiştir.[144] Talk'ın çok âbid bir kimse olduğu da nakledilmektedir.[145]

Talk hakkında Ebû Hanîfe'den, tespit edilebildiği kadarıyla sadece bir yorum nakledilmiştir. Buna göre o, Talk'ın Kaderî düşünceye (İnsanın eylemlerinin sadece kendi iradesiyle meydana geldiği görüşü) mensup olduğunu söylemiştir.[146] Ehl-i sünnet dışındaki fikrî yönelimlerin erken dönemlerden itibaren bidat kabul edilerek râvîlerin cerhini gerektiren bir kusur sayılması yaygın bir kanaat olarak bilinmektedir.[147] Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin mezkûr değerlendirmesinin Talk'ın bir hadis râvîsi olarak güvenilirliği hakkında yapılmış olumsuz bir değerlendirme olduğu düşünülebilir. Bu kabule göre Ebû Hanîfe söz konusu râvîyi ta'dîl eden ricâl âlimleriyle ayrışmış olur. Fakat bunun Talk'ın ilmî güvenilirliğinden ziyade itikadî görüşüne yönelik bir tespit olması da imkân dâhilindedir. Nitekim dâî (propagandist) olmadıkça Ehl-i bidatin hadislerinin kabul edilebileceği yönünde bir görüş de bulunmaktadır.[148] Dâî olsa bile mezhebini güçlendirmek için yalan söylemeyi helal saymıyor olması dahi bazı âlimlerce bu tür kimselerin hadislerinin kabulü için yeterli görülmüştür.[149]

2.2.2. Câbir B. Yezîd el-Cu'fî (Öl. 128/746)

Câbir el-Cu'fî hakkındaki değerlendirmeler farklılık göstermektedir. Örneğin Şu'be b. el-Haccâc Câbir'in hadiste sadûk olduğunu söylemiştir.[150] Yine Şu'be'nin "Câbir el-Cu'fî'nin arkasından atıp tutan o utanmazlara aldırmayın. O size karşılaşmadığı birinden hiç hadis nakletmiş midir?"[151] dediği de rivayet edilir. Ne var ki Süfyân es-Sevrî'den nakledilen "Câbir'in 'semi'tü' ve 'haddesenâ' edâ sîgalarıyla naklettiklerine sıkıca sarıl. Bunların dışındakilere ise önem verme."[152] şeklindeki söz onun tedlîs yapma ihtimalini de gündeme getirmektedir. Fakat bu söz onun işittiğini tasrih ettiği rivayetlerdeki güvenilirliğini de göstermektedir ki böyle durumlarda

---

141 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/304; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 14/7.
142 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/226.
143 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/482; İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 4/491.
144 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 4/491.
145 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/359.
146 Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/60.
147 Hicrî 110 yılında vefat eden Muhammed b. Sîrîn'in "Önceleri isnâd sormuyorlardı. Ne zamanki fitne ortaya çıktı '(Hadîsi aldığınız) râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin!' demeye başladılar. Râvîlere bakılırdı. Şayet Ehl-i sünnet ise hadisleri alınır, Ehl-i bidat ise hadisleri alınmazdı." sözü bu noktada oldukça önemlidir. Bk. Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), "Mukaddime", 5.
148 İbnü's-Salâh, *ʿUlûmu'l-hadîs*, 114.
149 İbnü's-Salâh, *ʿUlûmu'l-hadîs*, 114.
150 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 1/136.
151 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 1/136.
152 Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Kitâbu esmâi'l-müdellisîn*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992), 34.

insanların en doğrularından sayılmıştır.[153] Câbir hakkında olumsuz görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Yahyâ b. Maîn, Zâide b. Kudâme'nin (öl. 161/777) bu râvînin kezzâb olduğunu söylediğini nakletmiş[154] ve kendisi de onun bir değerinin bulunmadığını (leyse bi-şeyin) ve hadisinin yazılmayacağını belirtmiştir.[155] İclî ise müdellis olduğunu, Şîa'nın aşırılarından ve zayıf olduğunu kaydetmiştir.[156]

Ebû Hanîfe'nin Câbir el-Cu'fî hakkındaki değerlendirmesi ise oldukça ağır olup ondan daha yalancı birini görmediği şeklindedir.[157] Bu kanaatini gerekçelendirdiği bir sözünde ise şöyle demiştir: "Rey'le çözümlediğim bütün meselelerde Câbir mutlaka bir hadis nakletmiştir ve kendisinde kimseye söylemediği, Hz. Peygamber'den rivayet edilen binlerce hadis olduğunu iddia etmiştir."[158] Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin Câbir'in güvenilmezliğini gösteren değerlendirmeleri diğer ricâl âlimlerinin tenkitleriyle, bazı istisnalar dışında büyük oranda uyuşmaktadır. Aynı zamanda bu doğrudan bir hadis râvîsi tenkidi mahiyetindedir ve müfesser cerh[159] niteliğindedir.

2.2.3. Cehm B. Safvân (Öl. 128/745-46) ve Mukâtil B. Süleyman (Öl. 150/767)

Bu iki ismin aynı başlık altında ele alınması Ebû Hanîfe'nin her ikisini birlikte değerlendirmiş olması nedeniyledir. Bunlardan Cehm b. Safvân'ın bir hadis râvîsi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim hadis kaynaklarında yapılan taramalarda ondan nakledilen bir rivayete rastlanmamıştır. Ricâl edebiyatında da kendisine, İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer dışında yer veren olmadığı görülmektedir. İbn Hibbân, Hârice b. Musʿab'ın bunların iki fâsık ve fâcir oldukları şeklindeki görüşünü aktarır.[160] Zehebî de Cehm'in bir şey rivayet ettiğini bilmediğini fakat büyük bir şer tohumu ektiğini söylemiştir.[161] Yine sapkın bir bidatçi olduğunu, Cehmiyye'nin başı olduğunu ve küçük tabiîler devrinde öldüğünü kaydetmiştir.[162] İbn Hacer ise İshâk b. Râhûye'den naklen Horasan bölgesinin çıkardığı, bidat ve yalancılıkta dünyada benzeri olmayan üç kişiden ikisinin bunlar olduğunu kaydeder.[163] Mukâtil b. Süleymân hakkındaki değerlendirmeler de olumsuzdur. Nitekim Vekîʿ b. Cerrâh'a (öl. 197/812) Mukâtil sorulduğunda "Ondan Allah'a sığınırız." demiş, bir başka defa kezzâb olduğunu söylemiştir.[164] İbn Saʿd ise hadisçilerin onun naklettiği hadislerden sakındıklarını ve münker saydıklarını belirtmiştir.[165] Yahyâ b. Maîn onun hadislerinin bir kıymeti olmadığını söylerken Ebû Hâtim de metrûkü'l-hadîs olarak değerlendirmiştir.[166] Buhârî kesinlikle bir değer ifade etmediğini kaydetmiş[167], ricâl tenkidinde mütesâhil olduğu söylenebilecek İclî dahi onun metrûkü'l-hadîs olduğunu söylemiştir.[168] Onun deccâl ve arsız olduğuna dair yorumlar da vardır.[169]

Ebû Hanîfe'nin bunlar hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: "Bize doğu tarafından iki habis görüş geldi. Bunlar Cehm'in ta'tîl (Allah'ın zatından ayrı kadîm sıfatları olmadığı) görüşü ve Mukâtil'in teşbih (Allah ile mahlûkat arasında benzerlik kurma) görüşüdür."[170] Diğer yandan Ebû

---

153 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 2/498.
154 İbn Maîn, *Târîhu İbn Maʿîn*, 3/296.
155 Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maʿîn (Rivâyetü'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/285, 364.
156 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/264.
157 İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/113; İbn Abdülberr, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm*, 2/298; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/59; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/230.
158 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*, Thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 5/474; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/113.
159 Bir cerh ve ta'dîl âliminin bir râvîyi sebebini söyleyerek cerh etmesine müfesser cerh denir. bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 302.
160 İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 3/16.
161 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/159.
162 Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/159.
163 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/234.
164 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 8/354.
165 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/377.
166 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 8/355.
167 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/14.
168 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 2/295.
169 İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*, 3/136.
170 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/165.

Hanîfe'nin bu isimler hakkındaki kanaatini gösteren başka rivayetler de vardır. Örneğin Cehm'e "Benden uzak dur ey kâfir!"[171] dediği nakledilmiştir. Ayrıca Cehm'in teşbihi nefyetme düşüncesinde ifrata vararak "Allah Teâlâ hiçbir şey değildir." diyecek noktaya geldiğini, Mukâtil'in ise ispat konusunda aşırıya giderek Allah Teâlâ'yı mahlûkata benzettiğini söylemiştir.[172]

Ebû Hanîfe'nin, mezkûr değerlendirmeleri, bir hadis râvîsi kritiği amacıyla değil bazı sapkın inançlara işaret etmek için yaptığı anlaşılmaktadır ki esasen yukarıda Cehm'in ve Mukâtil'in rivâyetü'l-hadîs kitaplarında bir karşılığı olmadığı belirtilmişti. Fakat daha önce Talk b. Habîb değerlendirilirken de belirtildiği üzere onun itikâdî görüşler çerçevesindeki yorumları söz konusu kimselerin ilmî bakımdan güvenilmez olduğunu düşündüğünü de gösterebilir. Bu bakımdan Ebû Hanîfe'nin Cehm ve Mukâtil hakkındaki kanaatlerinin diğer ricâl âlimlerinin kanaatleriyle örtüştüğünü söylemek mümkündür.

2.2.4. Süleymân B. Mihrân el-Aʿmeş (Öl. 148/765)

Süleymân b. Mihrân el-Aʿmeş hakkındaki değerlendirmeler, tedlîs yaptığı yönündeki bilgiler[173] dışında olumludur. Örneğin Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim, Aʿmeş'in sika olduğunu, Ebû Zür'a ise hadiste imâm olduğunu söylemişlerdir.[174] İclî de onun hadiste sika-sebt olduğunu, çok hadis bildiğini ve Kur'ân ilimlerinde mâhir ve öncü olduğunu kaydetmiştir.[175] Zehebî onun hadis ilminin büyük âlimlerinden olduğunu belirtir.[176] İsâ b. Yûnus'tan nakledilen "Fakir ve muhtaç biri olmasına rağmen A'meş gibi, yanında zenginlerin ve sultanların değersiz olduğu bir kimse görmedik."[177] şeklindeki söz onun manevî ve ahlâkî durumu hakkında oldukça önemlidir.

Ebû Hanîfe'den "A'meş Ramazan orucunu tutmaz ve gusül abdesti almaz."[178] şeklinde ilk anda olumsuz anlam içeren bir söz nakledilmiştir. Fakat bu söz onun fıkhî bir meseledeki görüşünün izharından ibarettir. Nitekim bu iki husus Fadl b. Musâ (öl. 191, 192/806, 807) tarafından A'meş'in guslü sadece meni geldiği zaman gerekli görmesiyle ve sahuru da Huzeyfe hadisine[179] göre yapmasıyla izah edilmiştir.[180] Dolayısıyla bu tenkidin ilmî güvenilirlikle ilgili olmadığı ve ricâl âlimlerinin A'meş hakkındaki görüşleriyle çelişmediği söylenebilir.

2.2.5. Zeyd B. Ayyâş (Öl. ?)

Zeyd b. Ayyâş hakkında ricâl edebiyatında sınırlı da olsa bazı bilgiler vardır. Örneğin Saʿd b. Ebû Vakkâs'tan hadis naklettiği, kendisinden de Abdullah b. Yezîd'in ve İmrân b. Ebû Enes'in rivayette bulundukları, ayrıca sünen-i erbaa müelliflerinin de ondan sadece, kuru hurma karşılığında yaş hurmanın satışını yasaklayan bir hadisi aktardıkları kaydedilir.[181] Hâkim'den nakledildiğine göre Zeyd b. Ayyâş'ın meçhul olmasından dolayı Buhârî ve Müslim (öl. 261/875) bu hadisi ondan tahric etmemişlerdir.[182] Hattâbî (öl. 388/998) ve İbn Hazm da (öl. 456/1064) Zeyd'i

---

171 Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ maʿrifeti'l-usûl*, thk. Sâid Bekdâş (Medine: Dâru's-Sirâc/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1437/2016), 90.
172 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/168; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 6/505.
173 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ'*, 1/407; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/392.
174 İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*, 4/146, 147; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/110.
175 İclî, *Maʿrifetü's-sikât*, 1/434; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/110.
176 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/464.
177 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/110.
178 Ömer b. Ahmed b. Osman b. Şâhîn, *Nâsihu'l-hadîsi ve mensûhuh*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zührî (Zerkâ: Mektebeü'l-Menâr, 1408/1988), 1/46; İbn Abdülberr, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm*, 2/305.
179 Bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 38/407 (No: 23400); Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), "Sıyâm", 23 (No: 1695); Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, tsh. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2009), "Sıyâm", 20 (No: 2149). Söz konusu Huzeyfe hadisi sahur vaktinin günün iyice ağardığı fakat güneşin henüz doğmadığı bir zamana kadar tehir edildiğinden bahsetmektedir.
180 Ömer b. Ahmed b. Osman İbn Şâhîn, *Nâsihu'l-hadîsi ve mensûhuh*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zührî (Zerkâ: Mektebeü'l-Menâr, 1408/1988), 1/46; İbn Abdülberr, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm*, 2/305.
181 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10/101, 102; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 3/156. Bu hadis için bk. İbn Mâce, "Ticârât", 53 (No: 2264); Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011), "Buyû", 18 (No: 3359); Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Câmiʿu't-Tirmizî* (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999), "Buyû", 14 (1225); Nesâî, "Buyû", 36 (No: 4554).
182 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/670.

meçhul kabul etmişlerdir.[183] Fakat Dârekutnî'nin bu râvînin sika olduğunu söylediği nakledilir.[184] İbn Hacer ise onu sadûk olarak değerlendirmiştir.[185]

Ebû Hanîfe'nin Zeyd hakkındaki değerlendirmesi ise meçhul olduğu yönündedir.[186] Fakat ondan nakledilen başka bir kanaate göre Ebû Hanîfe Zeyd'in zayıf olduğunu da söylemiştir ki[187] her bakımdan bu râvî hakkındaki olumsuz bir kabule işaret etmektedir. Bu ise Zeyd'in sika veya sadûk olduğu şeklindeki görüşler hariç tutulursa diğer ricâl âlimlerinin görüşleriyle mutabıktır. Ayrıca Ebû Hanîfe'den Zeyd hakkında nakledilen değerlendirmelerin bir hadis râvîsi tenkidi mahiyetinde olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Ebû Hanîfe'nin bir ricâl tenkitçisi olarak konumunu incelediğimiz bu çalışmamızda onun bazı râvîler ve ilim adamları hakkında çeşitli değerlendirmeler yaptığı tespit edilmiştir. Bunlar belirlenebildiği kadarıyla yirmi bir kişidir. Fakat Ebû Hanîfe'nin bu nispeten az sayıdaki değerlendirmesinin büyük oranda, şahısların hadis rivayetine ehliyetleri bakımından değil, fıkhî yetenekleri veya itikâdî düşünceleri bakımından yapıldığı görülmüştür. Nitekim söz konusu ilim adamları içerisinde Ebû Hanîfe tarafından bir hadis râvîsi olarak değerlendirildiği net olarak anlaşılan altı kişi bulunmaktadır ki bunlar Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdülazîz b. Suhayb, Ali b. Âsım, Câbir el-Cu'fî ve Zeyd b. Ayyâş'tır. Beş kişi ise fıkhî düzeyleri veya fıkhî görüşleri bakımından değerlendirilmiştir. Bunlar da Zeyd b. Ali, Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Cafer b. Muhammed, Züfer ve Süleymân el-A'meş'tir. Ebû Hanîfe'nin, fıkhî yetenekleri ve çeşitli faziletleri yönünden değerlendirdiği dört âlim daha bulunmaktadır. Fakat bunlar bir isnâd tahlili bağlamında zikredilmiş olmaları bakımından bir hadis râvîsi olarak değerlendirildikleri söylenebilir. Bunlar da Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, İbrâhîm en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Üç kişi ise itikâdî görüşleri bakımdan değerlendirmiş olmakla birlikte bu aynı zamanda ilmî güvenilirlik bakımından yapılan bir değerlendirme de sayılabilir. Nitekim bidat ehlinden olmak, dâî olup olmadıklarına göre farklı yorumlara konu olsalar da, râvîler için hadislerinin değerini düşüren bir kusur olarak kabul edilmiştir. Bunlar da Talk b. Habîb, Cehm b. Safvân ve Mukâtil b. Süleyman'dır. Ebû Hanîfe'nin iki kişi hakkındaki değerlendirmesi ise genel niteliklidir ve hadis ve fıkıh ilimleri bakımından yapılmış olmaları mümkündür. Bunlar Atâ b. Ebû Rebâh ve Âfiye b. Yezîd'dir. Hamza b. Habîb de Kur'an ve ferâiz ilimlerindeki üstünlüğü bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca genel olarak bunların on beşi hakkında olumlu, altısı hakkında da olumsuz görüş bildirdiği tespit edilmiştir.

Yukarıda kaydedilen veriler çerçevesinde Ebû Hanîfe'nin râvîler hakkındaki değerlendirmelerinin, onun çok sayıda tenkid yapan bir cerh ve ta'dîl âlimi olduğunu söylemeyi mümkün kılacak düzeyde olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kanaatimizce en iyi ihtimalle, Zehebî'nin yaptığı tasnifteki, râvîlerle ilgili yeri geldikçe değerlendirme yapan ve haliyle değerlendirmeleri az olan münekkitler düzeyinde sayılabilir. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin değerlendirmelerini esas alarak bir râvî veya rivayet hakkında hüküm veren bir müellife rastlanılmadığı da belirtilmelidir. Fakat ricâl edebiyatında onun kanaatlerine yer verilmiş olması bakımından, yaptığı değerlendirmelerin diğer ricâl âlimlerinin görüşleriyle birlikte ilgili râvîlerden nakledilen rivayetlerin değerlendirilmesinde kullanılabileceği de ifade edilmelidir.

Amaç ve içerik farklı olsa da Ebû Hanîfe'nin yaptığı değerlendirmelerin cerh ve ta'dîl âlimlerinin yaptığı değerlendirmelerle denk düştüğü nokta söz konusu kimselerle ilgili olumlu veya olumsuz görüşlerde iştirak etmiş olmalarıdır. Bir başka ifadeyle ricâl âlimlerinin olumlu kanaat belirttikleri râvîlerle ilgili Ebû Hanîfe'nin kanaati de farklı açılardan değerlendirmiş olsa da olumludur. Münekkitlerin zayıf saydığı kimselerle ilgili görüşü de olumsuzdur. Fakat bunun bazı istisnaları da tespit edilmiştir ki bunlardan Ali b. Âsım hakkındaki sika olduğu görüşü ricâl

[183] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/156; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/670.
[184] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/670.
[185] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/331.
[186] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/670.
[187] Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/60.

âlimlerinin görüşüne muhaliftir. Talk b. Habîb hakkındaki Kaderî olduğu ifadesi de şayet bunu bir cerh ifadesi olarak kullandıysa rical âlimlerinin Talk'ın sika olduğu görüşüne aykırıdır. Süleymân b. Mihrân el-A'meş hakkındaki eleştirisi ise esasen fıkhî bir görüşünün reddiyle ilgili ve mübalağalı bir ifade olup A'meş'in ilmî güvenilirliğiyle ilgili olmadığı düşünülebilir.

Ebû Hanîfe'nin yapmış olduğu sınırlı sayıdaki değerlendirme onu, Zehebî'nin ricâl âlimlerinin tenkit tarzlarına göre yaptığı tasnifteki mutedil (dengeli) olanlar arasında görmemize imkân vermektedir. Nitekim onun râvîler hakkında yaptığı değerlendirmelerin genel olarak bu kimselerin durumuyla ve münekkitlerin onlar hakkındaki değerlendirmeleriyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.

Âşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Baskı, 2013.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meʿâni'l-âsâr*. 3 Cilt. Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1427/2006.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, ts.

Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011.

Gurbet, Mahmut. *Hadiste Sağlam Nüsha Oluşturma Çalışmaları*. Ankara: Mânâ Yayınları, 1. Baskı, 2019.

Güler, Zekeriya. "İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili". *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 7/704-717. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî maʿrifeti usûli ʿilmi'r-rivâye*. 2 Cilt. thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî. Mit Ghamr: Dâru'l-Hüdâ, 1. Baskı, 1423/2003.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. 24 Cilt. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2. Baskı, 1425/2004.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Müttefik ve'l-müfterik*. 3 Cilt. Thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî. Dımaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1. Baskı, 1417/1997.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmiʿu beyâni'l-ʿilmi ve fadlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. 2 Cilt. Thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân/Dârü İbn Hazm, 1. Baskı, 1424/2003.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl*. 7 Cilt. Thk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Kitâbu'l-cerhi ve't-taʿdîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1953.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2. Baskı, 1415/1995.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. 2 Cilt. Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1. Baskı, 1425/2004.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*. 18 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, 1414/1993.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Thk. Muhammed İbrâhîm Zâyid. Halep: Dârü'l-va'y, 1. Baskı, 1396.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu's-sikât*. 9 Cilt. Thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1395/1975.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 2. Baskı, 1413/1992.

İbn Maîn, Yahyâ. *Târîhu İbn Maʿîn (Rivâyetü'd-Dûrî)*. 4 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1399/1979.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî 1421/2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Kitâbu'd-duʿafâ' ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1406/1986.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî. *ʿUlûmu'l-hadîs*. Thk. Nûruddîn Itır. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muʿâsır/Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İclî, Ahmed b. Abdillâh. *Maʿrifetü's-sikât*. 2. Cilt. Thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh. *Kitâbü'd-Duʿafâ'*. Thk. Fârûk Hamâde. Dâru's-Sekâfe/Dârü'l-Beyzâ, 1. Baskı, 1405/1984.

Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasen. *Te'nîbü'l-Hatîb ʿalâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1410/1990.

Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 5 Cilt. Thk. Abdülfettâh b. Muhammed el-Hulv. Cîze: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 2. Baskı, 1993/1413.

Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâʿiz ve'l-iʿtibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1418/1998.

Mazharî, Nasseruddīn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zami Ebî Hanife*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maʿârifi'n-Nizâmiyye, 1. Baskı, 1321/1903.

Mizzî, Cemalüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 2. Baskı, 1413/1992.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Tsh. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2009.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu'd-duʿafâ ve'l-metrûkîn*. Thk. Bûrân ed-Dannâvî, Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Baskı, 1405/1985.

Nuʿmânî, Muhammed Abdürreşîd. *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadîs*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416.

Pezdevî, Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vüsûl ilâ maʿrifeti'l-usûl*. Thk. Sâid Bekdâş. Medine: Dâru's-Sirâc/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1437/2016.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Baskı, 1405/1985.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Mütekellimûne fi'r-Ricâl*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-Islâmiyye, 1. Baskı, 1980.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *Kitâbu esmâi'l-müdellisîn*. Thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Baskı, 1412/1992.

Şahyar, Atâullah. "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirileri". *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 7/677-686. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025.

Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî. *Ebû Hanîfe ve ashâbuhu'l-muhaddisûn (Mukaddimetü İ'lâi's-sünen)*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1414.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Câmiʿu't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî marifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte*. Thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1992.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed İbni'l-Hasen*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Maârifi'n-Nu'mâniyye, 1419.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-iʿtidâl fî nakdi'r-ricâl*. 8 Cilt. Thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Abdülfettâh Ebû Sinne. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1416/1995.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-duʿafâ'*. 2 Cilt. Thk. Nûruddîn Itır. Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Mûkıza fî ʿilmi mustalahi'l-hadîs*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye/Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1405.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 29 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût, Ali Ebû Zeyd, Muhammed Nuaym el-Araksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Thk. Zekeriyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Baskı, 1419/1998.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1980.

STRUCTURED ABSTRACT

Determining the reliability of hadiths has been a religious endeavor since the early days of Islam. This process continued with the emergence of the science of Jarh wa Ta'dil and the emergence of many scholars specializing in this field. Scholars such as Yahya ibn Ma'in and Ahmad ibn Hanbal are particularly prominent in this field. Indeed, they evaluated almost all narrators. Some, however, only assessed a limited number of narrators. Examples of the latter include scholars such as Sufyan ibn Uyayna and Imam Shafi'i. On the other hand, some authors also consider Abu Hanifa to be an essential scholar of cerh and ta'dil. Abu Hanifa was a great scholar of fiqh. In terms of the scholarly tradition of his time, he was also a hadith narrator. Some scholars considered him weak or reliable in this capacity. His evaluations of certain narrators also confirm the view that he was a critic of rical. However, considering the number of narrators he evaluated, it is evident that he did not reach a significant level in the science of cerh and ta'dil according to the classification of scholars in this field. Furthermore, it is understood that the majority of the limited number of evaluations made by Abu Hanifa about some scholars and intellectuals of his time were not made with the intention of analyzing a hadith narrator in terms of his narration competence, but rather within the framework of their fiqh abilities or doctrinal views. Indeed, among the twenty-one individuals about whom he expressed an opinion, it is clear that he evaluated six of them in terms of their competence in hadith narration. These are Sufyan al-Thawri, Sufyan ibn Uyayna, Abdulaziz ibn Suhayb, Ali ibn Asim, Jabir al-Ju'fi, and Zayd ibn Ayyash. Five people were evaluated in terms of their level of fiqh or fiqh opinions. These are Zayd b. Ali, Abu'z-Zinad Abdullah b. Zekwan, Ja'far b. Muhammad, Zufar, and Sulaiman al-A'mash. There are four more scholars whom Abu Hanifa evaluated in terms of their jurisprudential abilities and various virtues. However, since they are mentioned in the context of isnad analysis, it can be said that they are considered hadith narrators. These are Alqama ibn Qays, Aswad ibn Yazid, Ibrahim al-Naha'i, and Hammad ibn Abu Sulayman. Three of them were evaluated in terms of their doctrinal views, which can also be considered an assessment of their scientific reliability. Indeed, although being from the people of innovation and whether or not they were da'is are subject to different interpretations, they have been accepted as a flaw that diminishes the value of the hadiths of the narrators. These are Talk b. Habib, Jahm b. Safwan, and Mukatil b. Suleiman. Abu Hanifa's assessment of two individuals is general in nature and may have been made in terms of their knowledge of hadith and fiqh. These are Ata b. Abu Rabah and Afiya b. Yazid. Hamza b. Habib was also evaluated in terms of his superiority in the sciences of the Qur'an and ferâiz. Additionally, it has been noted that he expressed positive opinions about fifteen of them and negative views about six. On the other hand, it can be seen that the few evaluations of Abū Ḥanīfa largely coincide with the assessment of the scholars of rijal, in terms of whether they are positive or not. This demonstrates his balanced approach to criticizing the narrators.